

**Kamarás Ferenc:
Családalapítás és gyermekvállalás Európában
Kérdések és kérdőjelek**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Kamarás Ferenc (2005): „Családalapítás és gyermekvállalás
Európában. Kérdések és kérdőjelek” in: *Szerepváltozások. Jelentés a
nők és férfiak helyzetéről, 2005.* Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné,
Tóth István György, (szerk.). Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi,
Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Pp. 87–101.

Családalapítás és gyermekvállalás Európában *Kérdések és kérdőjelek*

Kamarás Ferenc

Hasonlóság vagy különbözőség, konvergencia vagy divergencia, merre halad Európa népessége és az azt alakító, formáló demográfiai folyamatok? Miért van az, hogy hasonló népesedési jelenségek más-más hatást indukálnak Európa különböző régióiban? Ideiglenes, látszólagos hatásokról van-e szó, vagy a folyamatokat általánosító, szintetizáló elmélettel van baj, ami nem mindig és mindenhol úgy érvényesül, ahogy azt feltételezték vagy elvárták tőle? A sokszor és sokat vitatott és idézett második demográfiai átmenetről van szó, amely a fejlett világ legújabb kori demográfiai változásait és az ezek mögött rejlő okokat írta le, szándéka szerint általános érvénnyel (Van de Kaa, 1987). A jelenségek közismertek és kétségtelenül gyorsan terjednek Európa-szerte. A leglátványosabb változások a családalapítás és a gyermekvállalás területén történtek. Ezek főbb jellegzetességei a házasság és család intézményével szembeni fenntartások, a házasságon kívüli együttélési formák gyors és jelentős terjedése, a párkapcsolatok stabilitásának csökkenése, az egyedül élők és gyermekeiket egyedül nevelők számának és arányának jelentős emelkedése. E magatartási minták térhódítása jelentős változásokat okozott a demográfiai folyamatokban. Drasztikusan csökkent a házasságkötési kedv, dinamikus emelkedett a válással végződő házasságok aránya, növekedett a házasságon kívüli gyermekvállalás, visszaesett a termékenység. A vázolt jelenségek térben és időben eltérő módon jelentkeztek Európa nyugati és keleti felében. Az 1970-es években kezdődő, majd gyorsan terjedő nyugat-európai magatartási minták bizonyos fáziskéséssel jelentek meg Közép-Kelet Európában, majd a rendszerváltást követő másfél évtizedben látványosan kiteljesedtek.

A kiváltó okokat illetően, főleg a hagyományos értékektől és normáktól való eltávolodást, az individualizmus terjedését, a korábbi anyagi, erkölcsi és szexuális kötöttségektől való megszabadulást, a posztmaterialista és posztmodern értékek és életformák terjedését hozzák fel leggyakrabban (Van de Kaa, 2001, 2002). Ilyen körülmények mellett az emberek szabadon dönthetnek arról, hogy legyen-e gyermekük vagy sem, hogy házasságban, élettársi kapcsolatban vagy ezeken kívül, egyedül kívánják-e leélni életüket. Az általánosítással azonban, mint mindig, itt is óvatosan kell bánni. Arról azonban már vita folyik, hogy ezek a jelenségek milyen mértékben terjedtek el, ágya-

zódta be az egyes emberek vagy társadalmak életébe és váltak meghatározó tényezőivé a demográfiai magatartásoknak (Coleman, 2005).

Az egységesség határozott irányvonala mellett fennmaradtak a különbözőségek is, nemcsak az egyes régiók és országok között, hanem a különböző társadalmi-gazdasági háttérrel és eltérő kulturális gyökerekkel rendelkező népességcsoportok között is.

A tanulmány Európa országaiban, illetve régióiban tekinti át a család-alapítás és a gyermekvállalás sajátosságait és azok demográfiai következményeit. Különös figyelmet szentel a közép-kelet európai országoknak, annak a régiónak, amely az elmúlt másfél évtizedben alaposan átrajzolta Európa demográfiai térképét. A magyar helyzetkép bemutatása kettős célt szolgál, egyrészt a vizsgált demográfiai jelenség vagy mutató tekintetében veti össze hazánkat, szűkebb környezetünk, régióink, illetve az európai országok közöségének helyzetével. Másrészt mint a közép-kelet európai régió egyik reprezentánsa a nyugat-európai magatartásoktól való eltérés hátterét és indokait magyar adatokkal, valamint vizsgálati eredményekkel is megkísérli illusztrálni. Az időhorizont elsősorban az elmúlt másfél évtizedet öleli fel, a nemzetközi adatok forrásául pedig főleg az Európa Tanács demográfiai kiadványai (CE, 2005) és az ENSZ szakirányú demográfiai kötetek szolgálnak.

Összeomlott a „Hajnal vonal”

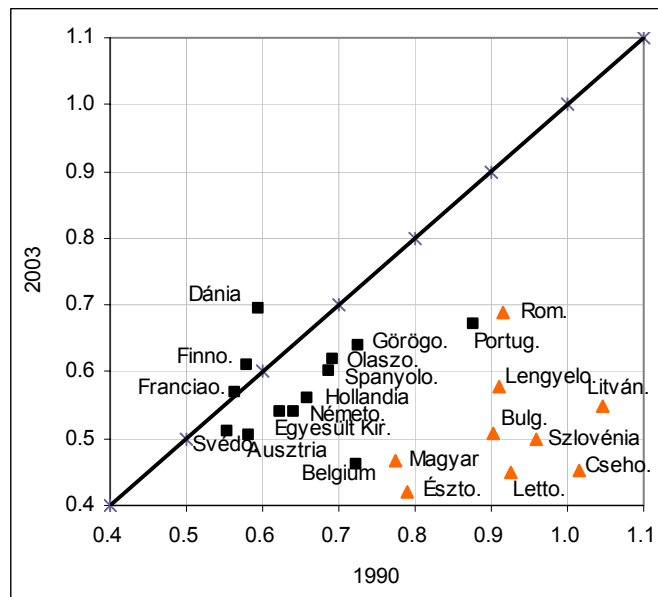
Talán túlzásnak tűnik a fenti állítás, pedig van valóságtartalma. John Hajnal magyar származású, angol demográfus az európai népesség házasodási szokásait vizsgálva egy vonallal szelte ketté Európa térképét (Hajnal, 1965). A vonal Triest és Szentpétervár között húzódik, és tőle nyugatra és keletre egymástól eltérő házasodási magatartásokat takar. A nyugat-európai minta a viszonylag késői életkorban kötött első házasságokat jelentette, ami azzal járt együtt, hogy magas volt azok aránya, akik életük folyamán soha nem léptek házasságra. A Hajnal vonaltól keletre viszont a fiatal korban és magas arányban kötött első házasságok voltak jellemzőek, ami a végleg hajadonon maradt hölgyek és a soha meg nem házasodott urak alacsony arányával párosult. Talán innen ered a „pártában maradt”, és a „vénlány” kifejezések pejoratív éle, ami arra utal, hogy szinte szégyen volt nem házasságot kötni. Ez a magatartási minta a múlt század 80-as évtizedéig volt jellemző, majd gyökeresen megváltozott az elmúlt másfél évtizedben, megszűntetve, eltüntetve vagy csak átrajzolva a Hajnal vonalat. Egyes vélemények szerint a vonal nem tűnt el csak keletebbre tolódott, és most Dubrovnik és Szentpétervár között húzódik (Philipov, 2001).

Hogyan jellemezhető ez a házassági mozgalomban bekövetkezett radikális változás? A demográfiai gyakran használ olyan mutatókat, amelyek egyetlen számba vagy értékbe sűrítve fejezik ki az adott népesedési jelenség legfontosabb jellemzőit. A házassági mozgalomban ilyen mutató a teljes első

házasságkötési arányszám. Ez a nőkre számolva azt fejezi ki, hogy a vizsgált időszak (általában egy év) házasságkötési szokásai mellett a hajadonok milyen arányban kötnének házasságot 50 éves korukig. A mutatót 1, 10, 100, vagy 1000 hajadonra tetszőlegesen lehet számolni. Természetesen első házasságát egy nő élete során csak legfeljebb egyszer kötheti meg. A mutató értéke tehát egy nőre számítva 0 és 1 közé eshet. Ez igaz, ha egy nemzedék (kohorsz) életútját vizsgáljuk, nem feltétlenül igaz viszont akkor, ha egy év házassodási kedvét jellemezzük. Ilyenkor ugyanis a 15 és 50 éves kor között levő 35 különböző korú nemzedék hajadonjainak első házasságkötéseit mérjük, és egy-egy házasságkötési „hullám” idején előfordul, hogy a mutató értéke időlegesen 1 fölé emelkedik. Ilyen időszak volt Magyarországon például az 1970-es évek közepe vagy Csehországban és Litvániában az 1990-es évek eleje.

1. ábra

Teljes első házasságkötési arányszám változása Európában 1990 és 2003 között

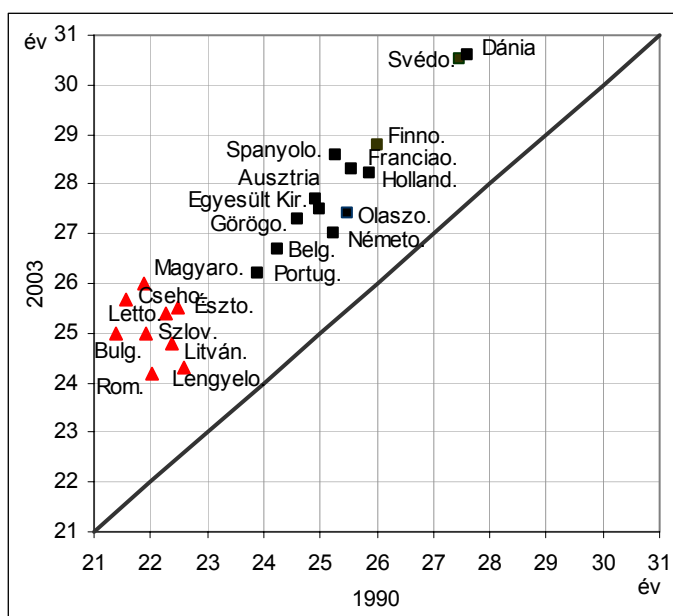
Nézzük meg ezek után, hogy hogyan alakult ennek a mutatónak az értéke Európában az 1990 és 2003 közötti időszakban (1. ábra). Az 1990-es év egy határkövet jelent a közép-kelet európai országok történelmében nemcsak társadalmi, gazdasági és politikai értelemben, hanem a változások demográfia hatásait, következményeit tekintve is. (A továbbiakban külön kezelem és jelölöm az ábrákon a nyugat-európai és a rendszerváltó közép-kelet európai országokat, hogy a hasonlóságok és különbözőségek jól kivehetők legyenek.) A diagonális alatt elhelyezkedő országoknál csökkenés, a föltte

Szerepváltozások

elhelyezkedő országok esetében emelkedés történt a vizsgált mutató értékében 1990 és 2003 között. Értelemszerűen az átlón vagy annak közelében található országok esetében nem történt érdemi változás.

2. ábra

A nők átlagos életkorának változása az első házasságkötéskor Európában 1990 és 2003 között (év)

Az 1. ábra szerint 1990-ben még a Hajnal által leírt házassági szokások érvényesültek Európában. A közép-kelet európai országok mindegyikénél 0,8 körüli vagy e fölött volt a mutató értéke, és Portugália kivételével ez mindenhol magasabb volt, mint a vizsgált többi nyugat-európai országban. Figyelmet érdemel, hogy hazánk már akkor is kitűnt a rendszerváltó országok közül viszonylag alacsony házassági kedvével, ami arra utal, hogy a csökkenés már korábban, az 1980-as évek során megindult. Tizenhárom évvel később, 2003-ban Európa tíz legalacsonyabb házassági mozgalmú országai közül már hét a rendszerváltó országok közé tartozott. A mélyen vallásos Lengyelország és Litvánia házasságkötési mutatói már alacsonyabbak, mint a második demográfiai átmenet éllovasai közé tartozó Dániáé vagy Finnországé. A nyugat-európai országok többségében is csökkent a házasságkötési kedv, de a változás sokkal kisebb mértékű. Ugyanakkor bizonyos értetlenséget váltott ki egyes észak- és nyugat-európai országok házassági kedvének fellendülése az utóbbi években, ami nem egészen illik bele a második demográfiai átmenet elméletébe, és ezért alaposabb magyarázatra szorul (Coleman, 2005).

A házassági mozgalom másik általánosan használt mutatója a nők átlagos életkora az első házasságkötésük idején (2. ábra). Figyelmet érdemel, hogy ebben a mutatóban továbbra is fennmaradtak a Hajnal által leírt jellegzetes különbségek. A vizsgált európai országok között nincs olyan, ahol ne emelkedett volna ez az életkor 1990 és 2003 között, de változatlanul jól elkülönülnek a nyugat- és kelet-európai magatartási minták. Hazánk ebben a tekintetben is élenjár a rendszerváltó országok között átlagosan 26,1 éves életkorával, de ez még mindig jócskán elmarad a nyugat-, de különösen az észak-európai országokra jellemző értéktől. Jelenleg tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy a nyugat-európai országokban, magasabb életkorban, de mégis nagyobb intenzitással kötöttek meg az első házasságok, mint a rendszerváltó országok többségében.

Ennek többféle magyarázata is lehetséges. A magasabb életkor részben az élettársi kapcsolatokkal magyarázható, amelyek nemcsak elterjedtebbek, hanem időben is tovább tartanak számos észak- és nyugat-európai országban. A fiatalok viszonylag korán elhagyják a szülői házat, és saját otthonban önálló életet kezdenek, de ezt nem a házasság megkötése céljából teszik. Ha párkapcsolatot létesítenek, akkor ez az esetek többségében élettársi kapcsolatot jelent, ami ha kiállta az idők próbáját, akkor fordulhat a kapcsolat esetleg házassággá. Más a helyzet a dél-európai, mediterrán országokban, ahol viszonylag ritka a házasságon kívüli együttélés. Itt a fiatalok később kezdik az önálló életet, tovább „parkolnak” a szülői háznál, és ha azt elhagyják, akkor főleg házasságuk megkötése miatt teszik. Ennek társadalmi-gazdasági és kulturális okai is vannak. A családi kötelek sokkal szorosabbak, a családtagok jobban kötődnek és számítanak egymásra, mint az észak-európai országokban. Ugyanakkor a fiataloknak nehezebb az önálló életkezdés, a munkavállalás és családalapítás területén. A szociális és családtámogatási rendszer is jóval szerényebb, mint az észak- és nyugat-európai országokban, így a fiatalok jobban rászorulnak a szülői gondoskodásra (Billari *et al.*, 2002).

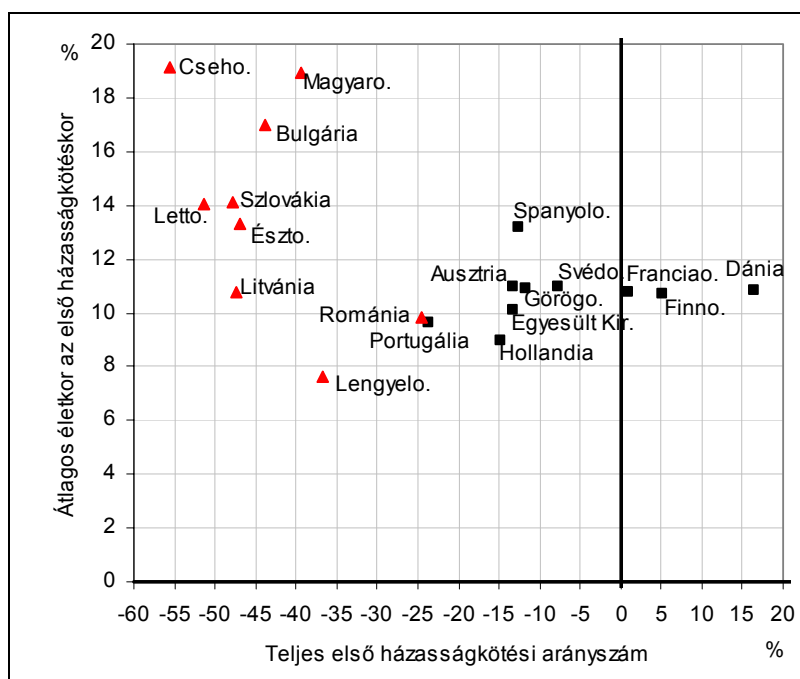
Mi a helyzet a rendszerváltó országokkal, miért esett vissza ilyen látványosan a házasságkötési kedv ebben a régióban? Itt is számos lehetőség adódik a kiváltó okok magyarázatára. A válsághipotézis szerint a rendszerváltó országok olyan súlyos társadalmi és gazdasági krízisen estek át, ami szűkségszerűen lecsapódott és megmutatkozott a demográfiai magatartásokban, egyebek mellett a házassági mozgalom visszaesésében is (Macura *et al.*, 2002). Ezzel egyidejűleg ezekbe az országokba is „begyűrűztek” azok a magatartási minták, normák és értékek, amelyek a nyugat-európai társadalmakban már korábban is megfigyelhetők voltak. Az a „kultúrszomj”, ami a továbbtanulási lázban testesedik meg alapvetően kedvező jelenség, bár a munkavállalási lehetőségeket tekintve, bizonyos értelemben kényszerré is vált a fiatalok számára. A tanulási idő meghosszabbodása kitolta az önálló életkezdés időpontját. Megváltoztak az életstratégiák és azoknak a preferenciáknak a sorrendje, amiket a fiatalok fontosnak tartanak az életben. Ezekben az országokban is terjednek a házasságon kívüli alternatív párkapcsolati

formák. Megrendült a bizalom a házasság intézményében, a „válási boom” gyermeknemzedékei tanultak a szülői példából és fenntartásaik vannak a házassággal szemben. Mindez jelentősen megemelte a házasságra lépés lehetséges életkorát és visszavetette a naptári éves házasságkötési mutatókat.

Van még egy tetszetős elmélet, amely a házassági mutatók visszaesését éppen a házasságkötési kor emelkedésével magyarázza. Ennek lényege az, hogy ha hirtelen és jelentős mértékben esik a házasságkötési kedv, és ez a házasodási kor emelkedésével egyidejűleg történik, akkor a csökkenés egy része csak látszólagos, ami mögött az időzítési szándék megváltozása, más szóval a házasság későbbre halasztása áll. Ezek szerint a halasztás egy bizonyos életkor elérése után megáll és a korábban elhalasztott házasságok részben, vagy egészben pótlásra kerülnek. Az elméletet eredetileg a naptári éves termékenység, tehát a gyermekvállalás időzítésének kimutatására alkották meg szerzőik, (Bongarats–Feeney, 1998) de újabban a házasságkötésekre is alkalmazzák (Coleman, 2005).

3. ábra

A házassági mozgalom főbb jellemzőinek százalékos változása Európában 1990 és 2003 között

A 3. ábra kombináltan mutatja az első házasságkötések és az először házasuló nők átlagos életkorának változását Európában 1990 és 2003 között. Ebből egyértelműen kiviláglik, hogy mind a házasodási kedv csökkenésé-

ben, mind a házasulók életkorának emelkedésében élen járnak a rendszerváltó országok. Csehországban és Magyarországon csaknem 20%-os az emelkedés az átlagos életkorban, a házasságkötési arány ugyanakkor ezen országok zömében több mint 40%-kal esett. Indokoltnak tűnik tehát feltételezni, hogy a csökkenést részben a házasságkötés későbbre halasztásra okozza, és a mai fiatal nemzedékek nem olyan mértékben húzódkodnak a házasság intézményétől, mint azt a naptári éves mutatók jelzik. A probléma csak az, hogy az elmélet semmit sem mond arról, hogy meddig tarthat ez a halogatási taktika, és arról sem szól, hogy a mai halasztás, milyen mértékben pótlódik majd a jövőben. Tény például az, hogy a harmincas éveik elején járó magyar nők 30%-a jelenleg hajadon, miközben szüleiknek, az 1950-es évek nemzedékének, már 92%-a házasságot kötött ennyi idős korára. A különbség tehát akkora, hogy azt csak nagy jóindulattal lehet a halasztás számlájára írni. A mai fiatal nemzedékekre nagy valószínűséggel már nem lesz igaz Hajnal megállapítása, miszerint életük során több mint 90%-uk megköti első házasságát.

Csökkenő termékenység, növekvő reprodukciós deficit

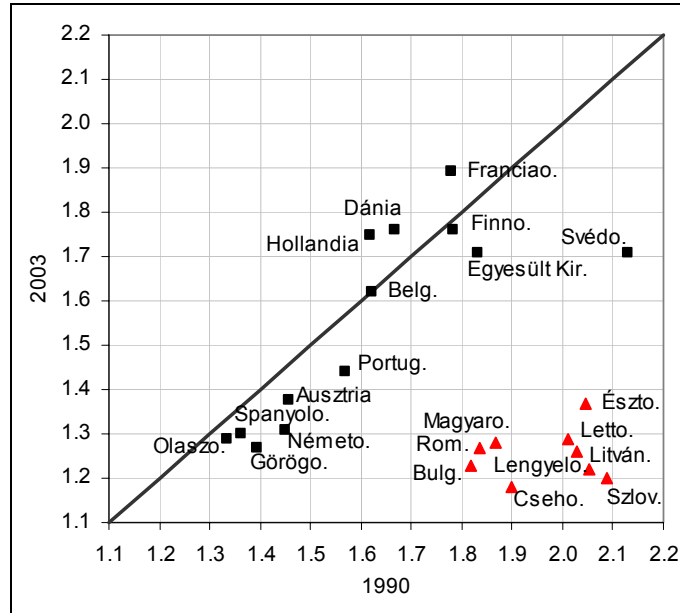
A rendszerváltás idején a közép-kelet európai országok termékenysége az európai élvonalba tartozott. Az 1990. évi 1,8 fölötti teljes termékenységi arányszám (TTA¹) nemcsak az európai átlagot, de a nyugat- és észak-európai országokra jellemző értékek döntő többségét is felülmúlta. Az olasz, spanyol, görög dél-európai hármas, akkor is, és most is a legalacsonyabb termékenységű országok között található. Azóta annyiban változott a helyzet, hogy a rendszerváltó országok nemcsak hogy „utolérték”, hanem többségük már alul is múlta a mediterrán országok termékenységét. Európa középkeleti része rövid időn belül a világ legalacsonyabb termékenységű régiójává vált (4. ábra). Az 1,3 alatti termékenység az emberiség történetében eddig még soha nem tapasztalt alacsony szintjét jelenti a humán reprodukciónak, állapítja meg az ENSZ egyik legutóbbi jelentése (UN 2005a). 2003-ban Európa 12 országában volt 1,3 alatt a TTA értéke, közülük 9 a rendszerváltó országok közül került ki.

¹ A TTA a termékenység szintetikus mutatója és azt fejezi ki, hogy a vizsgált időszak szülességgyakorisága mellett egy nő élete során átlagosan hány gyermeknek adna életet. A mutató egyben a népesség reprodukciójának is mérőszáma. Egy nőre számítva megközelítőleg 2,1 gyermekszám mellett biztosított az adott népesség hosszú távú reprodukciója.

Szerepváltozások

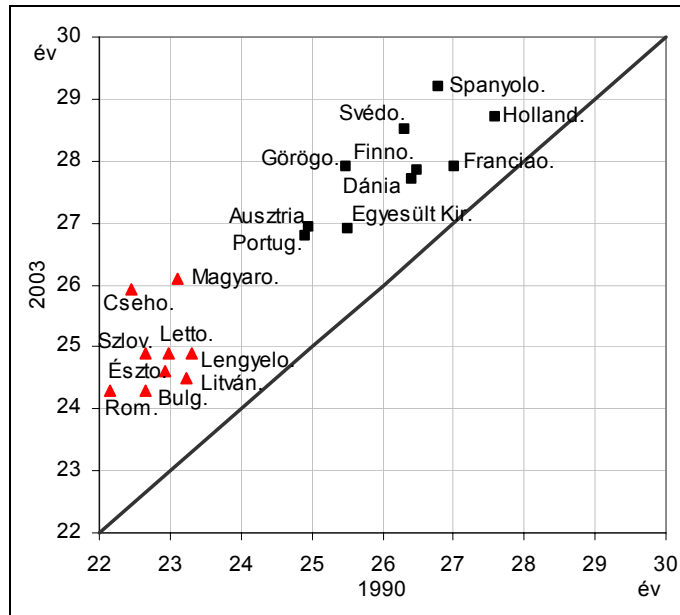
4. ábra

A teljes termékenységi arányszám változása Európában 1990 és 2003 között (egy nőre)

5. ábra

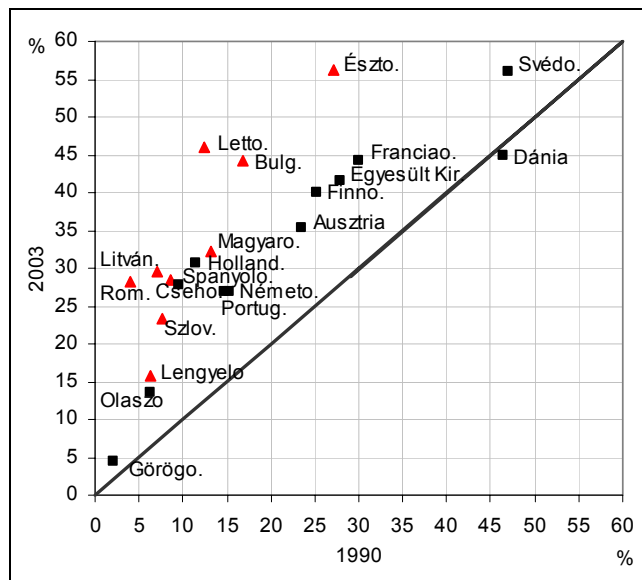
A nők átlagos életkorának alakulása első gyermekük születésekor Európában 1990 és 2003 között

A termékenység hosszú időszakon keresztül úgy csökkent, hogy az anyák egyre fiatalabbak lettek. Ennek az volt a magyarázata, hogy először a magasabb sorszámú (paritású) gyermekek születései maradtak el, visszaesett a négy, öt, vagy ennél is több gyermeket vállaló anyák és családok aránya. A fiatalon történt családalapítás és a kétgyermekes családmodell általánossá válása idején a nők viszonylag korán, 30 éves korukig, lezárták reprodukív életszakaszukat. Most viszont lassan ott tartunk, hogy ebben az életkorban kezdik el vállalni gyermekeiket. Dinamikusan emelkedik a szülő nők átlagos életkora, egyre későbbi életkorra tolódik az első, és (ha megszületnek) a további gyermekek világra hozatala. Először a 20-as évek elejéről 25 év fölé emelkedett a gyermekvállalás modális életkora, jelenleg pedig a 30-as évek elején járó nők már gyakrabban vállalnak gyermeket, mint a tíz évvel fiatalabb nő társaik. Ebben is a nyugat-európai országok járnak az élen, ahol átlagosan 2–3 évvel idősebben vállalják első gyermeküket az anyák, mint Európa keleti felében. A gyermekvállalás életkorának kitolódása valamennyi európai országban megfigyelhető, mindemellett a termékenység szintje és a szülő nők átlagos életkora között közel sem egyértelmű a kapcsolat (5. ábra). Ha csak a két szélső értéket nézzük, akkor feltűnő, hogy a spanyol nők 29 éves koruk felett, átlagosan 5 évvel később, vállalják első gyermeküket, mint a román vagy bolgár nő társaik, a termékenység szintje viszont mindhárom országban igen alacsony. Ellenpélda viszont Franciaország vagy a skandináv országok, ahol a magas gyermekvállalási életkor európai viszonylatban magas termékenységgel párosul.

6. ábra

A házasságon kívüli születési arányok változása Európában 1990 és 2003 között

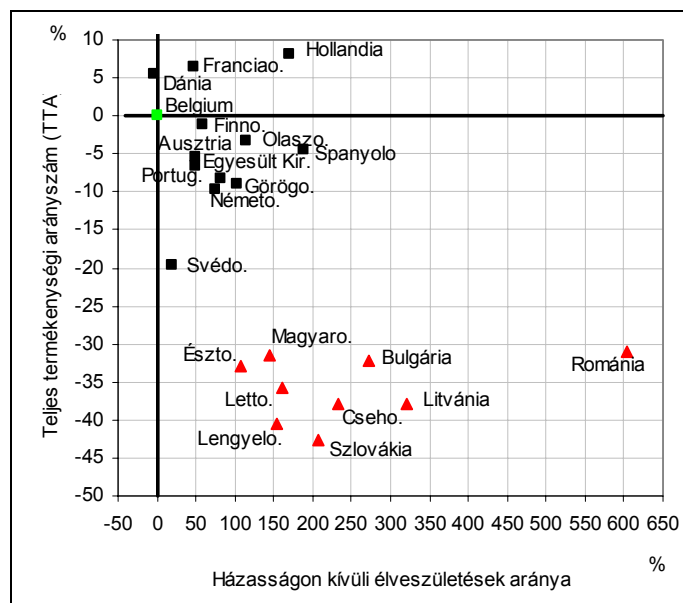

Szerepváltozások

Hasonló módon ellentmondásos a házasságon kívül született gyermekek aránya és a termékenység szintje közötti kapcsolat. A nem házasságban születések, gyakoriságukat tekintve, inkább észak-dél irányban osztható meg Európát, míg a kelet és nyugat közötti különbségek elmosódnak. A házasságon kívüli születések aránya Európa szinte valamennyi országában emelkedett az elmúlt másfél évtizedben, a különbségek viszont változatlanul fennmaradtak és jelentős mértékűek (6. ábra). A görög 5% alatti és a svéd vagy északon 55% fölötti nem házasságban születési arányok között több mint tízszeres a különbség, és aligha találni még olyan demográfiai mutatót, (talán az abortuszrátákat kivéve) amiben Európa ennyire megosztott lenne. E mögött elsősorban az élettársi kapcsolatok terjedésében, társadalmi elfogadottságában fellelhető különbségek, illetve az ezt motiváló kulturális szokások és hagyományok húzódnak meg. Azonban arra, hogy ezek is változhatnak, talán a közép-kelet európai országok adják a legpregnásabb példát. A házasságon kívüli gyermekvállalás terjedésének dinamikája ugyanis itt a leglátványosabb, nem ritka a két-, három-, illetve négyszeres emelkedés az elmúlt tizenöt évben (7. ábra). Nehéz magyarázatot találni arra, hogy Bulgária hogyan került az európai élvonalba a házasságon kívüli gyermekvállalást tekintve, gyakorlatilag egy szintre az észak-európai országokkal, de feltűnő a romániai hétszeres emelkedés is. A cseh és szlovák háromszoros, valamint a magyar és lengyel 2,5-szeres emelkedés is jelentős, de már nem annyira feltűnő európai viszonylatban.

7. ábra

A házasságon kívüli születési arányok és a teljes termékenységi arányszám változása Európában 1990 és 2003 között

A termékenység szintje és a házasságon kívüli gyermekvállalás között meglehetősen szövevényes a kapcsolat. Egyrészt a hagyományosan magas, nem házas születési arányokat felmutató skandináv országok korábban sem tartoztak európai viszonylatban az alacsony termékenységű országok közé, jelenleg pedig kimondottan az élvonalban foglalnak helyet. Hasonló a helyzet Franciaországban, ahol az elmúlt másfél évtizedben a termékenység és a házasságon kívüli gyermekvállalás párhuzamosan emelkedett. Ugyanakkor a szomszédos Olaszország a többi mediterrán országgal együtt ellenpéldaként hozható fel, ahol az alacsony szintű termékenység viszonylag ritka házasságon kívüli születésekkel párosul. Tovább tarkítja a képet a közép-kelet európai országok helyzete. Itt mindenhol dinamikusan nőtt a nem házas születések aránya, ugyanakkor jelentősen visszaesett a termékenység szintje. Azonban az egyes országok közötti sajátos eltérések továbbra is felfedezhetők. Lengyelországban csak fele akkora a házasságon kívüli gyermekvállalás aránya, mint hazánkban, termékenységük mégis a magyar szint alá esett. A lengyelekkel közvetetten szomszédos Észtországban viszont a gyermekek több mint fele házasságon kívül jön világra, termékenységük mégis magasabb, mint a lengyel vagy a magyar nőké.

Egyes vélemények szerint azért ilyen áttételes az összefüggés a termékenység szintje és a házasságon kívüli gyermekvállalás között, mert az élettársi kapcsolatoknak más-más funkciót tulajdonítanak a különböző társadalmakban (Billari, 2005). Van, ahol az élettársi kapcsolatok a házasságot megelőző próbaházasság szerepét töltik be, máshol viszont a házasság alternatívájaként jelentkeznek. Ahol az élettársi kapcsolatokat kvázi intézményesítik, ott azok a házasság konkurenciájaként jelennek meg, és ilyen körülmények mellett bátrabban vállalnak gyermeket a párok házasságon kívül is. Máshol viszont hiába elterjedt az élettársi kapcsolat, gyermeket általában csak a házasság megkötése után vállalnak a párok. Jó példa ez utóbbira Németország és Svájc esete (Macura *et al.*, 2002).

Ugyanazok a demográfia folyamatok és jelenségek gyakran egymással ellentétes hatást váltanak ki. A Pearson-féle korrelációs együttható közel azonos erősségű, de ellentétes előjelű kapcsolatot mutat a termékenység szintje és a házasságon kívüli születések aránya között a nyugat-európai és a rendszerváltó országokban. Mindkét esetben szignifikáns kapcsolatról van szó, míg Nyugat-Európában ez pozitív, addig a rendszerváltó országokban negatív előjelű. A gyermekvállalási életkor kitolódása, lényegében érintetlenül hagyta a nyugat-európai országok termékenységét, ugyanakkor Európa keleti felében negatív hatással volt a termékenység szintjére.

Hasonlóan ellentmondásos a helyzet a házasságkötési kedv visszaesése és a termékenység kapcsolata között. A rendszerváltó országokban ez erősen pozitív, míg Nyugat-Európában gyenge, negatív kapcsolatot mutat. Más szóval úgy tűnik, hogy Európa nyugati felében az élettársi kapcsolatok terjedése és a házasságon kívüli születések sikerrel kompenzálták azt a hiányt, amit a házasságkötések csökkenésével és a házasságban élők alacsonyabb arányá-

Szerepváltozások

val „elvesztettek” a születéseknél. A rendszerváltó országokban viszont a házassági mozgalom hirtelen és jelentős visszaesése csökkentőleg hatott a termékenység szintjére, amit a házasságon kívüli születések nem tudtak ez idáig ellensúlyozni. Tudjuk, hogy nem szabad ok-okozati kapcsolatot feltételezni két változó azonos vagy ellentétes irányú mozgásából, mert ez akár véletlenszerű is lehet, az előbbi magyarázat azonban itt és most mégis indokoltnak tűnik (1. táblázat).

1. táblázat

A termékenység szintje (TTA) és a születési és házassági mozgalom néhány jellemzője közötti kapcsolat szorossága Európában 1990 és 2003 között (Pearson-féle korrelációs együtthatók)

	Teljes termékenységi arány (TTA)	
	Nyugat-európai országok	Rendszerváltó országok
Házasságon kívüli születések aránya	0,604**	-0,591**
Az anya átlagos életkora gyermeke születésekor	0,140	-0,336**
Az anya átlagos életkora első gyermeke születésekor	-0,067	-0,548**
Teljes első házasságkötési arányszám	-0,152*	0,810**
A nők átlagos életkora első házasságkötéskor	0,289**	-0,695**

** p<0,001; * p<0,005

Az is elképzelhető, hogy a rendszerváltó országok a második demográfiai átmenet első hullámát és annak negatív hatásait élték át az elmúlt másfél évtizedben, valamint demográfiai értelemben is bizonyos fáziskésésben vannak a nyugati szomszédokkal szemben. Az 1960-as évek „baby-boom”-ját követően a nyugat-európai országokban is hasonló drámai változások történtek a családalapítás és a gyermekvállalás területén, de azóta mintha kilábaltak volna ezek demográfiai sokkhatásaiból. Európa termékenységi helyzete azonban még így is bizonytalan, szintje messze elmarad az egyszerű reprodukciótól², és a további csökkenés sem kizárt, bár ezzel nem számolnak a legutóbbi népesség előrejelzések (UN, 2005a).

A második demográfiai átmenet hívei a termékenység csökkenését is hasonló okokkal magyarázzák, mint a házassági mozgalom hanyatlását. Ezeket az indokokat azonban ki kell egészíteni még legalább két befolyásoló tényezővel. Az egyik maga a házassági szokásokban történt változások, hiszen az áttérés vagy átmenet a házasságról a különböző házasságon kívüli párkapcsolati formákra nemcsak megelőzte, hanem fel is gyorsította a termékenység alapvetően csökkenő trendjét. Ez a nyugat-európai országokra is igaz, hiszen egyik országban sem történt visszatérés az 1970-es évek elejének

² Az EUROSTAT 1,48-ra becsülte az EU-25 országainak TTA értékét 2003-ban. Ez mintegy 30%-kal marad el az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 2,1-es szinttől.

termékenységi szintjére, nem beszélve az egyszerű reprodukciótól való elmaradásról, ami a „baby-boom” időszakában még biztosítottnak látszott. A másik, talán még fontosabb tényező, a születéskorlátozás terjedése és általánossá válása. Ez nem oka a termékenység csökkenésének, hanem eszköze a nem kívánt fogamzások, illetve terhességek megakadályozásának, és ezáltal jelentős szerepet játszott a családok gyermekszámának visszaesésében. Az a szabad döntés, hogy akkor vállalhat valaki gyermeket vagy akadályozhatja meg annak fogamzását vagy világra jövetelét, amikor szeretné vagy kívánja, elképzelhetetlen a korszerű fogamzásgátló eszközök használata nélkül. A születéskorlátozás lehetősége csak az ember sajátja, mely eszköz jelentős szerepet játszott a termékenység évszázados csökkenésében és a reprodukciós hiány kialakulásában.

Az európai népesség, történelme során, biológiai kapacitásának csak egy töredékét használta ki ahhoz, hogy biztosítsa önmaga reprodukcióját. Még a legmagasabb termékenység idején is a csak feleannyi gyermek született, mint amennyi a természetes termékenység³ körülményei mellett lehetséges lenne, a jelenlegi 1,5 körüli átlagos gyermekszám pedig csak mintegy tizede a reprodukciós kapacitásnak (Van de Kaa, 2002). A hosszú távú trendeket látva felvetődik a kérdés, hogy vajon a humán termékenységben is olyan feleződési folyamat zajlik-e, mint a radioaktív anyagok esetében? A jelenlegi szint ugyanis még messze nem az alsó határ. Elvileg az 1,5 érték is megfelelő lehet. Az eddigi legalacsonyabb termékenységű népességcsoportok gyermekvállalási magatartása alapján a termékenység szintje akár 0,75-ra is eshet. Ez, például akkor következne be, ha a nők 20–30%-a gyermektelen maradna, a többiek pedig, csak egy gyermeket vállalnának életük folyamán (Golini, 1998). A 20% körüli gyermektelenségi arány már most is megfigyelhető egyes nemzedékek befejezett termékenységénél Németországban, Finnországban és Hollandiában (UN, 2005b). Észak-Olaszország egyes tartományaiban már az 1990-es évek végén 0,8 alá esett a termékenység értéke, az akaratlagos gyermektelenség mellett pedig hódít az egygyermekes családmodell. Nem véletlen az olasz demográfusoknak az a szarkasztikus megjegyzése, hogy amit a kínai családpolitikusok több mint két évtizeddel ezelőtt saját népük számára előírtak, azt most önként vállalják az európaiak, mint ideális családmodellt (Caselli–Vallin, 2001). A reprodukciós szint további tartós esése azonban egy újabb feleződési folyamatot indítana el, ami már az adott népesség lélekszámát apasztaná gyorsuló ütemben. A stabil népesedési modell szerint⁴ egy hosszú távú 1,3-as termékenységi szint mel-

³ A születéskorlátozás teljes mellőzése mellett biológiailag lehetséges gyermekszám a párkapcsolatban élő nőknél. L. Henry a protestáns hutterita népességközösségnél talált ilyen körülményeket, és 11–12 gyermekre becsülte az átlagos családnagyságot. Van de Kaa a reprodukciós kapacitás teljes kihasználása mellett 14–15 gyermekről beszél.

⁴ A stabil népesedési modell egy olyan népességet ír le, amelynek tényleges szaporodása vagy fogyása megegyezne a nettó reprodukciós együttható által jelzett mértékkel. A termékenység 1,3-as szintje mellett a nettó reprodukciós együttható értéke kb. 0,62 vagyis 38%-os fogyást

lett mintegy 44 év alatt feleződne meg a népesség lélekszáma, 1,1-es érték mellett pedig ez a folyamat már 33 év alatt lezajlana (Billari, 2005). Ma még nem tartunk itt, így ezek a feltételezések meglehetősen borúlátóak, elvileg ugyan lehetséges, de nem valószínű forgatókönyvek. A stabil népesedési modell nem számol a nemzetközi vándorlással, hasonló módon nem veszi figyelembe a várható élettartam növelésében rejlő és egyre merészebb kilátásokat prognosztizáló lehetőségeket (Caselli–Vallin, 2001). Mindemellett Európa népesedési helyzete közel sem tekinthető megnyugtatónak, a jövője pedig meglehetősen bizonytalan.

Irodalom

- Billari, F., 2005: Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. The new demographic regime. *Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations, pp. 63–94.
- Billari, F. C.,–M. Castiglioni M.–T.M. Martin, 2002: Household and union formation in a Mediterranean fashion: Italy and Spain. In: Klijzing, E.–M. Corijn, ed.: *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research*. vol. II, New York and Geneva: United Nations, pp. 17–41.
- Bongarats, J.–G. Feeney, 1998: On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, vol. 24, pp. 271–291.
- Caselli, G.–J. Vallin, 2001: Demographic trends: Beyond the limits? *Population*, vol. 13, no. 1, pp. 41–71.
- Coleman, D., 2005: Facing the 21st century: New developments, continuing problems. The new demographic regime. *Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations, pp. 11–43.
- CE, 2005: *Recent demographic development in Europe 2004*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Golini, A., 1998: How low can fertility be? An empirical exploration. *Population and Development Review*, vol. 23, no. 1, pp. 59–73.
- Hajnal, J., 1965: European marriage patterns on perspective. *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Edwards Arnold, pp. 101–143.
- Macura, M.–Y. M. Sternberg–J. L. Garcia, 2001: Eastern and Western Europe's fertility and partnership patterns: selective developments from 1987 to 1999. In: Macura, M.–G. Beets, eds.: *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research*. Volume I, New York and Geneva: United Nations, pp. 27–53.
- Philipov, D., 2001: Low fertility in Central and Eastern Europe. Culture or economy? Paper presented at the IUSSP, Working group on Low Fertility Conference, Tokyo 2001.
- UN, 2005a: *World Population Prospects. The 2004 Revision. Executive Summary*. New York: United Nations.
- UN, 2005b: *Programme implementation and future programme of work of the Secretariat in the field of population*. Commission on Population and Development Thirty-eighth session, 4–8 April, 2005, New York: United Nations.
- Van de Kaa, D. J., 1987: Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, vol. 42, no. 1.

jelez. A fogyás mértéke egy generációs távolságon belül következne be. A generációs távolság a szülő nők átlagos életkora leánygyermekük születésekor.

Kamarás Ferenc: Családalapítás és gyermekvállalás Európában

- Van de Kaa, D. J., 2001: Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour. *Population and Development Review* (supplement), vol. 27, pp. 290–331.
- Van de Kaa, D. J., 2002: Is fertility post-modern and beyond the action of governments? In: Macura, M.–G. Beets, eds.: *Dynamics of fertility and partnership in Europe. Insights and lessons from comparative research. Volume I*, New York and Geneva: United Nations, pp. 13–16.